

Egy régi-új könyv esélyei

Bori Imre: *József Attila költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2005

Az új Bori-könyv voltaképpen régi: 1959-ben íródott, csak eddig – ki tudja, miért – nem jelent meg. Hogy miért nem, azt most is csak találgatni lehet: a szöveg helyenkénti kidolgozatlansága, az utólagos javításokból adódó véglegesítetlensége aligha jöhet szóba. Azt a kis munkát, amely a könyv nyomdakésszé szerkesztéséhez kellett volna, a nagy munkabírású kitűnő szerző, ha igazán ambicionálja, könnyedén és gyorsan elvégezhette volna. De nem tette. Az ok tehát máshol keresendő. Magam két – egyelőre sem igazolni, sem elvetni nem lehetséges – föltételezést látok valószínűnek. Az egyik: ez a fiatalkori Bori-könyv (a szerző akkor harminc körül járt) nem elégitette ki szerzőjét. Nézetei tisztázásához szüksége volt a József Attila-életmű végiggondolására, de az, amit a maga számára sikerült tisztáznia, valamiért elégedetlenséggel töltötte el. A másik (s ez valószínűleg összefügg az elsővel): lehetséges, hogy a József Attila-kutatásban egyre inkább monopolhelyzetbe „emelkedő” Szabolcsi Miklóssal szemben nem akart „frontot” nyitni. (Ismeretes, hogy Bori Radnóti-könyve is, valamivel később, heves magyarországi ellenérzéseket váltott ki, okkal, ok nélkül támadták – már azok, akik egyáltalán tudomást vettek róla.) Mindez, persze, egyelőre pusztá spekuláció, a hagyatéék, mindenekelőtt a szerző levelezése ugyanis föltáratlan. Ám maga a probléma valós, s nagyon is gyakorlati következményekkel jár eldöntése. A kérdés ugyanis – eloldva immár a keletkezéstörténeti szituációtól – az: *tudománytörténeti dokumentumról* van-e szó, amely a kisebbségi magyar irodalmi gondolkodás ötvenes évek végi állapotáról referál, vagy *eleven irodalommagyarázatról*, mely befolyásolni képes a mai József Attila-értelmezést?

A kötetet nyilvánosság elé vezető (s elsődleges értelmezését utószavában mindjárt el is végző) Bányai János vélekedése, úgy tetszik, a második lehetőséget erősíti. Azzal, hogy a könyv megszületése után közel fél évszázaddal a teljes szövegű, önálló kiadás mellett döntött, s nem csupán egyes részletek nyilvánosságra hozatalát pártolta, benne van egy ilyen állásfoglalás logikája. Maga az utószó nyíltan nem foglal állást ebben a kérdésben, Bányai a szöveg belső ambivalenciáinak fölemlgetése ellenére, a mai hatástörténeti lehetőség mellett érvel. Azaz, mondjuk ki nyíltan, *nem* dokumentumot lát benne.

124 Bányai János a könyv alapjellegzetességét egy sajátos kettősségben, ambivalenciában látja. Egyrészt egy bizonyos „evolúciós aspektus” (355.), szerinte,

rányomja a bélyegét a könyvre, s „[a]z evolúciós szemponthoz természetesen hozzátartozik a referencialitás aspektusa is. Bori Imre korai monográfiájában szoros kapcsolatot feltételez József Attila életrajza és költészete között. [...] Az élet és a mű szoros összetartozása, a műnek az életélmények és -tapasztalatok irányából való közvetlen értelmezése a pozitivista irodalomtudomány hagyományainak fenntartása, ugyanakkor felismerhetők benne az ötvenes évek József Attila-recepciójának nyomai is” (355). Másrészt azonban, s ezt Bányai nyomatékosan aláhúzza, Bori „a szoros olvasás módszerét alkalmazó interpretációiban eltávolodik a közvetlenül referenciális olvasás gyakorlatától, fogalomhasználatában pedig a hivatalossá tett József Attila-értelmezések szótárától”. S Bányai szerint „[é]ppen ez a kettősség okozza [Bori] József Attila-monográfiájának ambivalenciáját. Egyik oldalon az irodalomtörténet-írás tiszteletben tartandó hagyománya és a kor irodalomszemléletének nyomása, másik oldalon pedig annak belátása, hogy sem a hagyományos irodalomtörténeti gyakorlat, sem a hivatalossá tett József Attila-kép nem alkalmas József Attila költészetének megértésére és irodalomtörténeti helyének pontosabb kijelölésére” (355). Ez az értelmezési keret, amelyben Bányai mozog, s a könyv jellegzetességeit leírni próbálja, a „korszerűség”-hez való igazodásról árulkodik. (Ez a „korszerűség”-igény, mellesleg, a vajdasági – egykor jugoszláviai – magyar szellemi élet egyik tartósan érvényesülő, helyzetkompenzatív trendje.) Aki tehát az ún. hermeneutikából és dekonstrukcióból vegyített irodalommagyarázó iskola vonzásában él, meg is nyugodhatna ebben a tipológiában, s úgy vélhetné, hogy a régi-új Bori-könyv, a „szoros olvasás” előnyei révén ma is eleven mű, amely nemcsak ma is haszonnal forgatható, de döntő vonatkozásban ma is versenyképes. Magam némileg másként látom a kérdést. Az „élet és mű szoros összetartozása”, amelynek képviselőtéért Bányai megőrja Borit, szerintem – mondjon bárki bármit – releváns összefüggés, tagadása pedig szimpla kortünet. Ám éppen Bori Imre nézőpontjának ez a szerintem előnyös vonása teszi észrevehetővé a könyv bizonyos, nehezen tagadható avultságát. A József Attila-életrajz kutatása 1959-hez képest mára „csillagászati” magasságokba emelkedett. Ma már erről az életútról (s a mögötte álló személyiségről, gondolkodásmódról, kreativitásról) nemcsak frázisok (s az egyébként tanulságos kortársi folklorizáció megnyilvánulásai) állanak rendelkezésünkre, mint 1959-ben Borinak – ma már valóban sok mindent tudunk róla. (Ez a fölhalmozódott ismeret, persze, még ma sem tekinthető elegendőnek s lezárhatónak, még ma is sok a nyitott vagy homályban lévő kérdés.) Amit e téren, könyve írásakor, Bori Imre tudhatott, az édeskevés volt, s így „élet és mű szoros összetartozását” valló magyarázat nem is épülhetett föl rajta. Bizonyos tárgyidegen, külső, „ideologikus” vonás tehát óhatatlanul átjárja a könyv egész érvelését, s kevés vigasz, hogy ez az ideologikusság több ponton, előnyére, eltért a magyarországi, még meglehetősen

merev „vonal”-tól. (Ez ugyanis csak történeti, s nem aktuális előny.) Bori Imre tehát az életrajzi kutatás fejletlensége, sőt kialakulatlansága miatt szinte rákényszerült a „szoros olvasás”-ra, ha érdemben akart szólni az életműről. S kétségtelen, hogy a könyv legnagyobb s legelőbb erénye – ebben teljességgel egyetértek az utószóval – ebből a „szoros olvasás”-ból fakad. Bár ennek a módszernek is megvannak a maga korlátai, Bori irodalomérzékenysége, kreativitása, problémák és tendenciák iránti fogékonysága e téren érvényesül leginkább és legtisztábban.

A könyv értéke, megítélésem szerint, éppen ezért nem az összképben, hanem a részletekben, egyes fölismerések, megsejtések inspiratív erejében van. A tévesztések, félreinterpreterálások, persze, nem választhatók szét könnyedén a kitűnő, vagy legalábbis megfontolandó sejtésektől, meglátásoktól, de a könyv egészének végigolvasása s értelmezési ajánlatainak megfontolása megéri a fáradságot. (A József Attila-kutatóknak pedig ez egyenesen „kötelező”.)

Az elfogadhatatlan mozzanatok kiszemelgetése egyébként is teljességgel méltánytalan eljárás volna. A könyv inspiratív szerepe aligha érvényesülhet a „hibás” és a „jó” megállapítások valamiféle egyenlegének a fölállításával. Ami a szövegben össze van fonódva, azt együtt kell mérlegelni is, együtt kell – mint lehetséges értelmezési javaslatokat – végiggondolni. Hogy mire célok ezzel, az talán már a *Bevezető* első mondatainak idézésekor, önmagából is kitetszik: „József Attila központi helye századunk magyar irodalmának fejlődésében – írja Bori – immár vitathatatlan. Azok a nézetek, amelyek más költőket (Ady Endre, Babits Mihály, Erdélyi József, Illyés Gyula) helyeztek elébe és fölébe, lassan háttérbe szorulnak, és mind jobban meggyőződésé lesz, hogy József Attila életműve fejezi ki legtökéletesebben, legnagyobb művészi szinten, egyértelműen századunkat” (5.). Ennek az „erős” tézisnek az igazát egy József Attila-kutató hajlamos elfogadni, hisz egy, a múltból palackpostaként kiemelkedő megerősítést láthat benne munkája értelmét illetően. Mégis, úgy vélem, célszerű óvatosnak lenni. József Attila „központi helye” olyan pozíció, amelyet részben másokkal együtt tölt be, részben pedig nem egyszer s mindenkorra rögzített pozíció. Egy új, s még ki sem bontakozó kor embere, más horizontból ítélve meg az irodalmat, ha nem is gyökerelesen, de átrendezheti az erő-rangsort. Beszédes tény e vonatkozásban, hogy a Bori emlegette költők közül 1959 óta pl. Erdélyi és Illyés jelentősen veszített pozíciójából, s jó ideje már Babits köré is kérdőjelek rajzolódnak. A meg sem említett Szabó Lőrinc vagy Weöres Sándor viszont „föjlött”, előtérbe került. S a kanonizáló gesztusok, bár el- és kikerülhetetlenek, s nem is lehetünk meg nélkülük – már csak azért is óvatosan kezelendők, mert nemcsak az ítélet, de maga az értékelés *szempontja* is, bizonyos határok között, *mozog*. Hogy mi a nagyság kritériuma, abba pl. nem minden kor minden értelmezői irányá

számítja bele a kor kifejezésének követelményét. (Más kérdés, hogy ebben a követelményben én egyetértek Borival: az a költő, aki nem fejezi ki korát, az „örök emberi”-t sem képes artikulálni, hiszen az „örök” mindig csak az itt és mostban tapasztalható meg.)

Ha a könnyebbség kedvéért mégis példák idézésével kell illusztrálni a könyv erényeit és fogyatékoságait, erre is, arra is lehet hozni citátumokat. Egy példa a negatívumra: „1932-ben – írja Bori – a költő tisztázta világnézete minden kérdését. A marxizmus tanítása nyomán a világ, a természet jelenségeit megértette, felfogta törvényszerűségeit; természet, társadalom, költészet problémái egy egységes világkép egészét képezik tudatában. Ha a természetet tanulmányozza, ha a társadalmat vizsgálja, ha a költészet törvényein töpreng, a maga élete jelenségeit, vágyait, érzéseit méri, ha verset írt, mindezek egyszerre szólnak meg. Egy világ ez most már, melynek törvényei ugyanazok, s a tudatos emberi viszonyulásban, de úgy, hogy ő maga is része ennek a nagy, átfogott valóságnak, a költészetben ez az egyetemesség nyilatkozik meg” (199.). Ez a passzus kétségkívül egy jól összefogott, kerek jellemzés, valami lényegesnek is a fölismerése, egészében mégis nem állja ki a próbát. Mondhatnánk, túl kerek, mesterségesen homogenizált, s nem veszi figyelembe azokat a mozzanatok, amelyek ekkor, 1932-ben is, latenssen, jelen voltak a költő gondolkodásában, később pedig annak kimondására készítetik, hogy „a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol”. S az időzítés sem pontos, 1932 nem igazi szakaszhatár, sem az életben, sem a teoretikus gondolkodásban, sem – ami végül is döntő – a költészetben. Valamiféle cezúra inkább 1933-ban vagy még később mutatható ki. Így is érdem azonban, hogy a „törvény”-keresés valóságos igyekezetére Bori fölfigyel, és súlya szerint kezeli. Az erényekre, már csak „kihangosításuk” végett is, célszerű több példát is hoznunk. Egy apró, életrajzi mozzanat: Bori, Fejtő Ferencnek a Látóhatár 1954. 3. számában közölt emlékezésére támaszkodva, egy igen fontos és megvilágító erejű Kafka-mozzanatot emel be a kutatásba (310.) – egy olyat, amelyet a magyarországi kutatás máig nem integrált. (Ez persze nyilvánvalóan a magyarországinál akkor kedvezőbb jugoszláviai politikai klímára vezethető vissza. Budapesten a nyolcvanas évek végéig nemigen „illett” emigráns folyóiratok közleményeire hivatkozni, s így azok többnyire ki is maradtak a fölhasznált irodalomból, szűkítve, deformálva az értelmező munkát.) Egy másik, kifejezetten poétikai természetű fölismerését Bányai is idézi (360.), joggal. Az *Eszméletet*, ezt a tizenkét versből álló kompozíciót ugyanis Bori már „versciklus”-nak tekintette (226.), s egyben „filozófiai önéletrajz”-nak (222.). Ha tudjuk, hogy ez egyáltalán nem evidencia s a ma legismertebb (s elismertebb) József Attila-kutató, Tverdota György az *Eszmélet* ilyen fölfogásáról csak nemrég (2004) írt egy könyvnyi elemzést, s neki

még erősen érvelnie kellett amellett, hogy itt nem egy, 12 soros versről, hanem tizenkét, ciklusba rendezett költeményről kell beszélünk, akkor tudjuk kellően méltányolni Bori fölismerését. S ugyancsak megemlítendő ebben az összefüggésben József Attila szürrealizmusának kérdése (80.) is. Ezt az utószó szintén érdemként nevezi meg, s fölhívja a figyelmet arra, hogy a „szürrealista kaland” Bori szerint jelentős költői hozadékkal járt: „a dinamika, a mozgalmasság, a képbontás, az asszociációk merészsége, »a városi élet jelenségei és a hétköznapi élet szavai«, a tudatalatti világ megközelítése, a szürrealizmus »hajlama« a népi témák iránt” – mind-mind e kaland révén került be József Attila költészetébe (vö. Bányai, 357). Tverdota György viszont, aki tagadja a szürrealizmus költőnkre gyakorolt döntő befolyását, s az ún. *tiszta költészet* szerepét hangsúlyozza, egész ellencikket írt e témában (*József Attila szürrealizmusa és Bori Imre*. Alföld, 2006. 4. sz. 88–95.). Ez látszólag Bori ellen szól, nem tagadható. S tény, hogy az ún. *tiszta költészet*, amely francia mintára s valószínűleg Németh Andor intenciójára és közvetítésével került József Attila versgeneráló elvei közé, meghatározó inspiráció volt. Ebben Tverdótának igaza van, figyelembevétele nélkül nem is igazán érthető meg a *Medáliák* típusú versek természete. Ám, s ezt Tverdota ellenében is célszerű fönntartani, mindez nem teszi fölöslegessé a szürrealizmussal való megismerkedés figyelembevételét. Számomra Bori álláspontja e téren helytállóan s meggyőzőnek tűnik föl. (Egyébként Tverdota maga is jól tudja, csak itt nem veszi számításba, hogy József Attila intellektuális alkatára éppen egy integratív, különböző indíttatásokat a saját értelmezői horizontján egybevonó beállítódás a jellemző. S alighanem ez volt a helyzet a *tiszta költészet* és a szürrealizmus egyidejű figyelembevételekor is.)

A magam, meglehetősen speciális nézőpontja számára Bori Imre leginspiratívabb villanásai mégis azok, amikor a gondolkodás mechanizmusába világít be egy-egy megjegyzésével. A 311. oldal egyik jegyzetében (82. jegyzet) pl. így ír: „A megfogalmazás nehézsége az úttörés nehézségeivel magyarázható. A gondolatkapcsolások járatlan területeire hatolt be” – mármint József Attila. Ez s az ehhez hasonló, látszólag lazán odavetett megjegyzések, túl a szoros olvasásban érvényesülő interpretátori érzékenységen, úgy vallanak Bori észjárására, hogy ugyanakkor bevilágítanak magának a vizsgált műnek a képződésébe is. Az ilyesmit árulják el, hogy a szoros olvasás mechanizmusának hátterében Borinál valami mélyebb „logika”, valami érzékeny megfigyelési szempont is érvényesül, s ez a mintázat adja meg a jellegzetesen Bori Imre-s vonását értelmezéseinek. A mű tulajdonságainak és az azt létrehozó gondolkodásnak az összefüggése az irodalomról való gondolkodás egyik legizgalmasabb területe.

Bányai János, okkal s joggal, emlékeztet rá, hogy e régi s csak most nyilvánosság elé jutó könyv mellett Bori Imrének kb. ötven egyéb írása is van József Attiláról. Ezeket, mint Bányai is konstatálni kénytelen, szerzőjük soha nem gyűjtötte kötetbe, együttes – egymást kölcsönösen erősítő – kötetkiadásuk valamiért ugyancsak elmaradt. Nem tudom, ma újraolvasva ezeket az olykor csak pár flekkes (olykor persze szokásos méretű) cikkeket, milyen kép alakulna ki bennünk Bori 1959 utáni József Attila-értelmezéséről. Olvasmányemlékeim alapján (amelyek persze becsaphatnak) úgy gondolom, ezeket a cikkeket is érdemes lenne összeszedni, újraolvasni s kiadni. A Magyar Szóban s más, nem tudományos fórumon publikált rövid jegyzetek ugyan bizonyára jórészt véletlenszerű alkalmak szülöttei, „forgácsok” és „villanások”, de arról az irodalmi s intellektuális potenciálról, amelyet így is képviselnek, a mai viszonyok között hiba lenne lemondani. Mind az összeszűkülő és bezáródó vajdasági magyar szellemi életnek, mind a (megint) krízisen áteső József Attila-kutatásnak előnyére válna egy ilyen, posztumusz „figyelmeztetés”.

A doktriner illúziók bűvöletében ne mondjunk le arról, amink van, s ami – kis ráfordítással – elevenné tehető. Ne feledjük: nemcsak a régiek, az eljövendő, még csak ezután megszülető irodalommagyarázatok sem lehetnek „tökéletesek”. Ha ugyanis ezt tudjuk, meg tudjuk becsülni azt, ami mégis csak megszületett és még mindig segít bennünket világunk értelmezésében.